

GREEK ENLIGHTENMENT. BISHOP AND THEOLOGIAN NIKIFOR THEOTOKIS

Claudiu Cotan

Assoc., Prof., PhD., „Ovidius” University of Constanța

Abstract: The 18th century offered the European society a new view on the world promoted by the Western intelligentsia which influenced the life of the Western Church. The illuminist thought brought about a certain form of secularization of the society, an alienation from the religious life which dressed sometimes anti-ecclesiastic forms. It was in such a society that one of the greatest Greek thinkers was formed as intellectual. Although born in Corfu, under the Ottoman occupation, Theotokis studied in the great European universities and worked as professor in Corfu, Moldova and Russia. He ended his activity as missionary metropolitan with outstanding pastoral service. I shall present in the pages of this study his activity and great theological, pastoral, and missionary work.

Keywords: theologian, intellectual, missionary, teacher, metropolitan, Enlightenment, school

Începînd cu secolul al XVIII-lea cultura occidentală a pătruns tot mai mult în lumea ortodoxă, nemaifiind accesibilă doar unui număr redus de persoane care aveau un contact direct cu intelectualitatea catolică din Italia sau Franța sau cu cea reformată din centrul Europei. Se asistă în această perioadă și la o adevărată presiune religioasă occidentală asupra Orientului ortodox. Se petrece astfel la un fenomen socio-cultural de mare importanță pentru Răsăritul ortodox. Răspîndirea culturii occidentale în spațiul ortodox se datorează propagandei misiunilor, cărților religioase și școlilor confesionale catolice și protestante. Prozelitismul catolic sau protestant a dat însă rezultate mediocre în comparație cu eforturile depuse, dar a pus populația ortodoxă în legătură directă cu gândirea iluministă. Reacția ortodoxă a fost aceea de a anihila noile influențe și de formare a unei conștiințe panortodoxe.

Un alt eveniment important a fost instalarea primelor misiuni diplomatice ale puterilor europene la Constantinopol. Deși acestea nu au contribuit la îmbunătățirea situației creștinilor aflați sub stăpînirea turcilor, secolul al XIX-lea a adus totuși schimbări în bine pentru ortodocși, la aceasta contribuind și spiritul occidental promovat de Reforma protestantă și de iluminismul francez. O anumită formă de secularizare a societății a început să se formeze și în spațiul ortodox. Renașterea culturală greacă s-a datorat nu numai iluminismului, ci și sprijinului cultural oferit de Biserica Ortodoxă. În acest sens, este cunoscută lucrarea ierapostolică a lui Cosma din Etolia, care a făcut o adevărată misiune de evanghelizare, dar a construit și numeroase școli prin care s-a întreținut sentimentul unității naționale elene.

Prin strădaniile deosebite, Patriarhia Ecumenică a construit „Marea Școală”, în care au învățat numeroși clerici, primii profesori și scriitori greci, dar și domnitori români. La Sinodul local din 1593, patriarhul ecumenic Ieremia al II-lea i-a îndemnat pe episcopi să organizeze școli în bisericile de enorie, în mănăstiri și chiar în casele parohiale. De cele mai multe ori profesorii din astfel de școli erau preoți sau monahi. Pentru pregătirea elevilor se foloseau cărțile bisericești care aveau rolul de manuale didactice. Dintre școlile întemeiate unele au devenit renumite, cum au fost Academia athonită, Școala din Iannina, Școala din Chios, Școala din Smirna și Academia din Moshopole, adevărate centre de promovare a culturii și limbii elene. Trebuie remarcat faptul că în timpul stăpînirii otomane (1453-1821), din cei aproximativ 800 de scriitori greci, cea mai mare parte au fost clerici, teologi sau simpli călugări. În secolul al

XVIII-lea, în astfel de școli s-au format și doi mari teologi: Evghenios Vulgaris¹, autor și traducător al unor lucrări de fizică, și Nichifor Theotokis, matematician și teolog renumit. Cei doi oameni de cultură au fost și ierarhi de seamă ai Bisericii Ortodoxe cu mari împliniri pastorale.

Ceea ce interesează la Evghenios Vulgaris este în primul rând latura literară și politică a activității sale. Sentimentele sale patriotice s-au arătat încă de când era profesor la Academia athonită. A redactat memoriile împărătesei Ecaterina a Rusiei în favoarea eliberării Greciei de sub stăpânirea otomană și a publicat broșuri cu caracter patriotic și naționalist care au circulat în Grecia în timpul războaielor duse de ruși împotriva Porții otomane. Deși în final s-a arătat un adversar al lui Voltaire i-a tradus broșurile menite să trezească aversiunea față de turci și să reînuflețească speranțele celor care aspirau la eliberarea țării. În 1776, un călugăr din Patmos îl numea pe iluministul francez „binefăcătorul umanității”. În 1793, când Voltaire a fost condamnat de către Patriarhia Ecumenică, Vulgaris l-a așezat pe scriitorul francez printre „marii necredincioși”.

Pe un drum asemănător a mers și Nichifor Theotokis², care a publicat în 1794 o lucrare critică asupra operei iluministului francez. Renumele său se bazează pe cunoscutele *Evanghelii de duminică*, pe *Comentarea Evangheliilor* din 1796, și pe exegeza *Faptelor Apostolilor* și a *Epistolelor*, lucrări citite în biserici aproape în fiecare duminică³. Nichifor Theotokis a avut meritul de a fi contribuit la „redescoperirea” teologiei patristice, în special prin dragostea sa pentru literatura ascetică. Predicile și cuvântările sale sunt și astăzi actuale și un exemplu de grije pentru credința și viața morală a creștinilor ortodocși. Cu toate că Patriarhia Ecumenică continua tradiția ortodoxă, arătându-se reticentă la noile idei, fanarioții pășeau grăbiți spre ideile lansate de revoluționarii francezi. Iluminismul european a fost însă trecut prin trupul Bisericii Ortodoxe care l-a curățat de elementele anticlericale, astfel încât în spațiul ortodox a îmbrăcat o haină deosebită țesută din noile ideologii sociale și seculara tradiție ortodoxă. Și în spațiul românesc îi vedem pe revoluționarii pașoptiști stăpâniți de ideile iluminismului francez, dar și de credința și morala creștină.

Nichifor Theotokis și Evghenios Vulgaris au fost cei mai importanți teologi ortodocși și unii dintre cei mai mari oameni de cultură greci din secolul al XVIII-lea. Dacă despre cei doi teologi literatura istorică din țara noastră amintește unele lucruri, despre activitatea lor teologică, care este și cea mai importantă, nu se pomenește aproape nimic. Preocuparea lor pentru științele exacte, pentru matematică și fizică, nu a diminuat, ci le-a amplificat pasiunea pentru teologie, pentru slujirea lui Dumnezeu și a oamenilor ca ieromonahi, profesori, apoi ca arhiepiscopi ai Bisericii Ortodoxe Ruse. Teologia românească, mai cu seamă din ultimii ani, a acordat o atenție specială vieții duhovnicești și teologiei Sfântului Nicodim Aghioritul, contemporan cu cei doi episcopi. De aceea am socotit că merită să pomenim, chiar și numai în câteva rânduri, de strădaniile acestor ierarhi care, prin studiile făcute în Italia sau în marile orașe germane, au unit teologia ortodoxă cu acuratețea științifică occidentală. Prin gândirea lor au oferit o viziune unitară teologiei, dar și metodele cele mai bune pastorației ortodoxe într-o lume care se afla în schimbare sub influența ideilor iluministe. Din păcate avem o imagine preconcepută despre epoca fanariotă pe care o aplicăm și culturii grecești din secolul al XVIII-lea fără a ține cont că într-o mare măsură aceasta a conservat viața bisericească ortodoxă care nu a suferit accidente ale creștinismului occidental din timpul „secolului luminilor”.

După cucerirea otomană, prin rolul său și prin privilegiile obținute, Patriarhia de Constantinopol a devenit mai „ecumenică” decât în timpul Imperiului bizantin. Emigrația

¹ C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, trad. Mihai Vasiliu, Edit. pentru Literatură Universală, București, 1968, pp. 182-184.

² C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, p. 187; G. K. Katsimbali, *Bibliographie de C. Théotokis*, Athènes, 1942, p.18.

³ C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, p.189.

cărturarilor greci în Apus a fost pentru teologia și filosofia greacă cea mai puternică lovitură. Filosofia a revenit în orientul elen abia în secolul al XVII-lea, odată cu reluarea legăturilor spirituale cu Apusul. Tinerii greci din teritoriile stăpânite de latini în Chios, Creta, Cipru și Insulele Ionice studiau de cele mai multe ori în universitățile din Venetia și Padova, centre importante ale învățămîntului european. În domeniul filosofiei, Padova a devenit centrul neoaristotelismului, printr-o interpretare fisiocratică a filosofiei aristotelice⁴. Cel mai important dintre învățații greci care au introdus neoaristotelismul în Răsărit a fost atenianul Theofylos Korydaleus (1570-1646), care studiase la Padova. Acestuia îi cerea patriarhul Chiril Lucaris să reorganizeze Marea Școală din Constantinopol și să o transforme într-o universitate pentru toți ortodocșii. Theofylos Korydaleus a introdus gîndirea liberă în Europa răsăriteană. Academia din Constantinopol a devenit modă pentru școlile din Iași, București, Trapezunt, Patmos și Chios. Cu toate acestea urmașii învățatului grec au devenit cei mai mari adversari ai filosofiei aristotelice. Pe plan politic, noua orientare a culturii elene a creat „aristocrația” fanariotă, cu o influență importantă în lumea ortodoxă și în Imperiul otoman. Unul dintre reprezentanții de frunte ai fanarioților a fost Alexandru Mavrocordat (1641-1709) atît diplomat cît și om de cultură⁵. De același renume s-a bucurat și fiul său Nicolae, domnitor în Țara Românească și Moldova, autor al unor lucrări și traduceri cu un conținut politic⁶. Treptat se face trecerea spre o societate de tip capitalist, cu toate că Imperiul otoman era încă puțin receptiv la transformările majore produse în societatea europeană occidentală⁷.

În pleiada de învățați greci din secolul al XVIII-lea remarcăm cazul ieromonahului Methodios Anthrakitis (1660-1749), autorul unei lucrări intitulate *Teorii creștine*, în care nu se sfiește să critice corupția clerului și să ceară o implicare mai mare a ierarhilor în activitatea pastorală. Atitudinea sa nu era una nouă dacă ținem cont că în secolul al XVI-lea, Damaschin Studitul, autorul celei mai cunoscute culegeri de predici, alcătuia și lucrarea *Dialogul*, o critică virulentă a ierarhiei ortodoxe. Gîndirea sa teologică dar mai ales cea filosofică l-au dus pe Anthrakitis la excomunicare și caterisire în 1723. Penitența făcută a produs revocarea anatemei doi ani mai tîrziu, dar cu toate acestea a rămas un critic al aristotelismului, la fel ca și elevul său Pahomie, tot un călugăr, care a ajuns să-și formeze un cerc de discipoli în Salonic. Critic aspru al filosofiei korydaleice și aristotelice, Pahomie a fost condamnat de Patriarhia Ecumenică și exilat la Muntele Athos. Ideile iluministe preocupau pe clericii ortodocși din Insulele Ionice. Un exemplu îl oferă Antonios Katiforos, protoiereul din Zante, care a studiat în Italia și a predat în Venetia, bucurîndu-se de aprecieri speciale din partea lui Evghenie Voulgaris. În Kefallonia, Vikentios Damodos (1700-1752), unul dintre elevii lui Katiforos, a făcut mereu apel la rațiune și la judecata personală, identificîndu-se în gîdirea sa filosofică cu raționalismul cartezian⁸. Atenția noastră se oprește însă asupra gîndirii și filosofiei lui Nichifor Theotokis⁹.

Cunoscutul teolog grec este probabil unul dintre cei mai mari oameni de cultură ai secolului al XVIII-lea. Născut la Corfu, la 15 februarie 1731, a primit numele de Nicolae. A studiat cu unul dintre cei mai renumiți dascăli, Ieremia Kabbadias (1693-1781). După ce a fost hirotonit diacon, în perioada anilor 1749-1754, a studiat la Padova și Bologna unde a acumulat solide cunoștințe de fizică, matematică, filosofie și retorică. În 1754 s-a revenit în

⁴ Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen*, trad. Olga Cicanci, Edit. Omonia, București, 2005, pp. 24-27.

⁵ C. Th. Dimaras, *Alexandre Mavrocordato, Machiavelli et La Rochefoucauld*, în „La Greece au temps des Lumieres”, Geneva, 1969.

⁶ Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen*, p. 35.

⁷ N. Todorov, *Sur quelques aspects du passage du feodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman*, în „Revue des etudes Sud-Est europeennes”, (1963), pp. 103-136.

⁸ Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen*, p. 43

⁹ Daniel Stiernon, *Eugene Boulgaris*, în „La Theologie byzantine et sa tradition”, vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 721-837.

Corfu, unde a depus o intensă activitate de predicator și a deschis o școală particulară în propria sa casă. A activat și ca specialist în domeniul fizicii hidraulice, după ce insula a fost cucerită de venețieni. Câțiva ani mai târziu (1758), împreună cu fostul său învățător, a deschis o școală care a atras numeroși elevi și a dobândit o anumită notorietate în rîndul grecilor¹⁰. Aceste acțiuni i-au atras ostilitatea arhiepiscopului latin de Corfu, care a căutat mereu prilej pentru a-l persecuta.

În 1761 Theotokis a fost invitat de patriarhul ecumenic Ioanichie al III-lea (1761-1763) să preia conducerea Atoniadei, școală teologică deschisă la Muntele Athos care a funcționat puțin timp. Noul patriarh ecumenic Samuel Hangheris (1763-1768; 1773-1774) l-a numit predicator al Patriarhiei. În anul următor (1764) domnitorul Grigore Ghica al Moldovei l-a chemat la Iași, unde a preluat conducerea Academiei domnești care fusese reorganizată și unde a predat fizică și matematică. De aici s-a îndreptat către Leipzig pentru a tipări primele sale lucrări importante. În anii care au urmat, 1767-1775, a activat la Constantinopol, Leipzig, Viena și Bratislava. Aflat în conflict cu patriarhul Samuel din cauza unui cuvînt funebru pe care l-a ținut la înmormîntarea Elenei Ghica, mama domnitorului Grigore Ghica, s-a refugiat la Leipzig de unde, în 1772, a fost chemat de comunitatea greacă din Veneția pentru a accepta demnitatea de mitropolit ortodox al orașului. Condițiile puse de Theotokis, care erau greu de îndeplinit din cauza conflictelor cu Vaticanul și cu autoritățile venețiene, au făcut să nu mai fie numit mitropolit. În 1775 a trecut prin Iași, unde a activat ca profesor pentru a doua oară la Academia domnească. Din nefericire a intrat în conflict cu o serie de colegi profesori care-l considerau mult prea progresist. Astfel, în toamna anului 1776, Theotokis s-a stabilit la Poltava, în Ucraina orientală, la invitația compatriotului său, arhiepiscopul Evghenios Voulgaris. Cîteva luni mai târziu dirija activitatea unei noi școli pentru elevii ucrainieni, dintre care o parte erau greci.

După retragerea lui Vulgaris (1779), la conducerea Arhiepiscopiei a fost numit Theotokis, hirotonit episcop la Sankt-Petersburg (1779) în prezența țarinei Ecaterina a II-a (1762-1796). Pe parcursul a șapte ani, cît timp a fost arhiepiscop de Slaviansk și Cherson, a dus mai departe acțiunile lui Vulgaris, acelea de organizare a învățămîntului, de ridicare de biserici și înființare de parohii, dar și cea de instalare în eparhia sa a grecilor refugiați din cauza războiului ruso-turc din anii 1768-1774. În timpul păstoririi sale a reușit să aducă în sînul Bisericii Ortodoxe un mare număr de rasolnici, grație politicii sale religioase de „credință comună”, adoptată mai târziu oficial și de autoritățile bisericești datorită eficacității acesteia în dialogul inter-confesional. În aceeași perioadă Theotokis a intensificat activitatea pastorală pentru convertirea uniților și duhoboriților.

La 28 noiembrie 1786, Theotokis a fost transferat în fruntea Arhiepiscopiei de Astrahan și Stavropol (zona Mării Caspice). Și aici a întreprins aceleași acțiuni de organizare bisericească, de pregătire a clerului, de convertire a rascolnicilor și de stabilire a unui dialog cu alte grupuri religioase din regiune, în special cu armenii și cu tătarii musulmani dintre care a convertit la creștinism un număr mare. În timpul păstoririi sale a rămas fidel autorităților bisericești rusește cu toate că i s-au adus o serie de învinuiri, de multe ori și datorită faptului că era un ierarh străin, bănuind că ar favoriza pe străini, în special pe grecii din eparhia sa.

Theotokis a demisionat din rîndul episcopatului rus în 1792 și a fost numit egumen al Mănăstirii Sfîntul Daniel de lîngă Moscova. Țarul Pavel I i-a recunoscut meritele pastorale deosebite și l-a decorat cu ordinul imperial Sfînta Ana pentru serviciile aduse Bisericii Ortodoxe Ruse (1797). La Mănăstirea Sfîntul Daniel și-a continuat activitatea cărturărească pînă la moartea sa (31 mai 1800). În onoarea sa, la înmormîntare, au fost rostite patru elogii funerare: de către călugării mănăstirii, de către Evghenios Voulgaris, Alexandru Mavrocordat

¹⁰ Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, în „La Theologie byzantine et sa tradition”, vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 845-846.

și viitorul arhiepiscop de Astraha și Caucaz, Anastasie Bratanovskji (1805-1806), fost episcop de Moghilev (1797-1805). Prin testament a lăsat biblioteca sa și o importantă sumă de bani Athoniadei dacă cumva aceasta ar mai fi fost redeschisă. Academia Athonită nu a mai funcționat, iar biblioteca sa a ajuns la Mănăstirea Iviron, apoi după numeroase peripeții a poposit la Marea Școală patriarhală din Constantinopol, renovată printr-o serie de stăruințe de către dascălul Dorothei Proios (1765-1821).

Cu puțin timp înainte de moarte, Theotokis a fost trimis într-o misiune diplomatică care urma să întărească influența Rusiei în Marea Mediterană. Prezența Rusiei în Marea Ioniană în alianță cu Marea Britanie și Austria, precum și crearea Republicii autonome a Heptanezului sub protectorat rusesc nu-i puteau lăsa indiferenți pe greci. De aceea se dorea plasarea lui Theotokis în scaunul de arhiepiscop al acestei noi republici. Proiectul nu s-a împlinit din cauza opoziției amiralului rus F. Ușakov (1743-1817), comandantul rus din Corfu.

Numeroșii săi discipoli l-au făcut cunoscut atât în lumea greacă, cât și în Rusia unde gândirea sa teologică a exercitat o mare influență. Opera sa vastă cuprinde omilii, ediții ale Sfinților Părinți, lucrări polemice, dar și studii de matematică și fizică. Un loc aparte îl reprezintă și scrisorile sale care oferă o bogată imagine asupra Bisericii Ortodoxe din Grecia și din Rusia, dar și asupra societății din timpul său.

Dintre opere sale teologice amintim o serie de cuvântări și omilii:

1. *Λόγοι εις την Αγίαν και Μεγάλην Τεσσαρακοστήν* (Colecția de 29 de cuvântări a fost alcătuită din predicile ținute în Corfu când se găsea sub conducerea lui Ieremia Kabbadias).
2. *Κυριακοδρόμια* (Omilii la duminici – lucrare care cuprinde un comentariu exegetic la pericopele evanghelice din duminici).
3. *Κυριακοδρόμια β'* (Omilii la duminici – lucrare care cuprinde exegeze la Faptele Apostolilor și Epistolele pauline din perioada Paștelui și a Pentecostarului).
4. *Επικήδειος* - Cuvânt funebru rostit în Constantinopol în 1768 la înmormântarea Elenei, mama principelui Grigorie Ghica. Theotokis laudă credința defunctei pe care a cunoscut-o în perioada frecventării casei principelui Ghica la Constantinopol. Din cauza acestei cuvântări socotită exagerată de către patriarhul Samuel Hangheris a trebuit să părăsească Constantinopolul).
5. *Προσφώνημα τη Αυτοκράτορι Αικατερίνη* (Cuvânt rostit în fața împărătesei Ecaterina a II-a a Rusiei în ziua hirotonirii sale ca arhiepiscop la Sankt-Petersburg - 6 august 1779). În cuvântul său o socotește pe împărăteasca Rusiei „*protectoare a Ortodoxiei din întreaga lume*”. Theotokis face aluzie și la „*planul grecesc*” de reconstruire a Imperiului greco-bizantin cu Ecaterina a Rusiei ca împărat.
6. *Ενθροονιστήριος λόγος* (Discurs rostit la sfârșitul lui octombrie 1779 în Poltava, unde Theotokis i-a urmat lui Evghenios Voulgaris).
7. *Λόγος εις την Κυριακήν της Ορθοδοξίας* (Cuvânt rostit în Duminica Ortodoxiei la Poltava).
8. *Λόγος* (Discurs rostit în limba latină la 21 septembrie 1786, înainte profesorilor și elevilor de la Seminarul din Poltava, în catedrala Uspenski, cu ocazia deschiderii cursurilor școlare. În acest discurs a accentuat necesitatea acestor cursuri pentru pregătirea clerului care să-i conducă pe credincioși la mântuire).
9. *Λόγος αποχαιρετιστήριος* (Cuvânt ținut cu ocazia părăsirii Arhiepiscopiei de Austrahan și Stavropol în catedrala Schimbării la Față din Astraha la 15 iunie 1792. Plecarea sa din fruntea Arhiepiscopiei a justificat-o prin vârsta înaintată și sănătatea șubredă care nu-i mai permiteau să conducă o eparhie dificilă. În cuvântul rostit și-a cerut iertare credincioșilor săi pentru eventualele greșeli, comparând cuvintele sale cu cele rostite de Sfântul Apostol Pavel în Milet)¹¹.

¹¹ Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, pp. 853-856.

Pe lângă predicile ținute în fața credincioșilor, s-a ocupat și cu tipărirea unor ediții din Părinții Bisericii:

1. *Ισαάκτου Σύρου τὰ Ἐνρεθένητα ασκητικά* (Isaac Sirul, *Opere ascetice* – realizată la îndemnul și cu susținerea financiară a patriarhului Efrem al II-lea al Ierusalimului (1766-1770). Prelucrarea este făcută după două manuscrise din secolele XIV-XV. Este o ediție folosită și astăzi pe care Theotokis a adresat-o comunităților monastice din Sinai și Muntele Athos, pentru a le furniza elementele necesare unei mai bune viețuiri ascetice).
2. *Σειράεις τὴν Οκτάτευχον* (Realizată după manuscrise cu numeroase greșeli, Theotokis a fost nevoit să facă corecturi și note explicative. A fost o lucrare foarte apreciată de contemporani)¹².

Dintre lucrările polemice amintim:

1. Alfonso Buenhombre, *Liber Rabbi Samuelis* (1339), o lucrare polemică anti-iudaică foarte difuzată și tipărită la Anvers în 1486, în care Hristos este prezentat ca adevăratul Mesia. Lucrarea este atribuită unui rabin din Maroc convertit la creștinism. Textul arab se crede că a fost tradus în latină de dominicanul Alfonso Buenhombre (+1353?) în 1339. Este probabil o ficțiune literară scrisă de Buenhombre direct în latină.
2. *Περὶ τῆς τριωνάγιων πρεσβείας* (Theotokis prezintă tematica acestei lucrări ca fiind un dialog cu un protestant, discuție care a avut loc la Leipzig, fiind dezbătută mijlocirea sfinților pentru mântuirea credincioșilor. Theotokis prezintă teologia ortodoxă a mijlocirii sfinților și refuză învățătura protestantă).
3. *Responsio ad Athanasium Demetrieveici* (În acest răspuns este pusă în discuție teologia despre purcederea Sfintului Duh, despre primatul papal, purgatoriul și reacția ortodoxă față de prozelitismul catolic, foarte activ în Polonia sau Slavonia. Theotokis se pronunță și față de ortodocșii convertiți la catolicism, precum Athanasie Dimitrovici care în 1776 a publicat la Viena o scriere împotriva Bisericii Ortodoxe)¹³.

Theotokis a fost pasionat de științele exacte și este autorul unor lucrări de fizică și matematică:

1. *Στοιχεία φυσικῆς*. Această lucrare produce o ruptură față de aristotelism, prezentând fizica modernă bazată pe principiile și teoriile lui Newton. Theotokis n-a făcut doar o lucrare de compilație, ci și-a adus și o contribuție personală.
2. *Στοιχεία γεωγραφίας* este un curs de geografie ținut de Theotokis la Iași în anii 1775-1776, care a fost completat de Anthim Gazis (1764-1828) pe baza noilor descoperiri geografice. Prima parte a lucrării cuprinde elemente de cosmografie și astronomie, iar partea a doua este o geografie fizică și politică.
3. *Στοιχεία μαθηματικόν* este cursul de matematică alcătuit de Theotokis în perioada profesoaratului din Corfu, care a avut o largă difuzare în manuscris. După tipărirea lucrarea a avut același succes, fiind adoptată ca manual în multe școli grecești din Balcani.

Multe dintre scrisorile lui Theotokis s-au păstrat, iar o parte dintre ele au fost publicate. Scrisorile sunt importante pentru că prezintă viața Bisericii Ortodoxe și atmosfera în care și-a dus activitatea unul dintre cei mai importanți ierarhi și oameni de cultură greci din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Doctrina promovată de scrierile lui Theotokis este una ortodoxă. În toate operele sale s-a raportat constant la Biserică și teologia ortodoxă. Conform gândirii sale, credința ortodoxă este cea care duce omul la mântuire și de aceea apără această credință în disputele cu romano-catolicii, fiind un adversar clar al uniatismului, fenomen răspândit în teritoriile ucrainiene. Originar din Corfu, unde influența occidentală se făcea simțită, Theotokis a fost un adversar al catolicismului atât în învățământ unde a activat ca profesor, dar mai ales în predicile rostite

¹² Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 857.

¹³ Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, pp. 858-861.

în diferite situații. Faptul că a fost refuzat pentru demnitatea de mitropolit al Philadelphiei datorită intransigenței sale în materie de credință, dovedește atitudinea sa critică față de Roma și credința într-o renaștere a teologiei ortodoxe pe care o considera superioară celei catolice. El a propus modificarea statutului acordat grecilor din Veneția și eliminarea formulelor ambigui în relațiile cu papalitatea. Mai mult chiar, Theotokis a criticat pe ortodocșii care se lasau influențați de modelele și concepțiile occidentale, precum Ioasaf Cornelios, care într-o lucrare l-a copiat pe iezuitul Paolo Segneri (1624-1694). Teologia lui Theotokis a devenit model pentru unii dintre ucenicii săi care i-au împrumutat atitudine anti-catolică. Elevul său Demetrios a tradus în italiană lucrarea anti-catolică alcătuită de Constantin Hagionaoumites, lucrare care fusese tipărită în limba greacă în 1746 la Moschopolis. Deși traducerea italiană nu a fost tipărită, ea a provocat numeroase probleme *Congregației de Propaganda Fide* care a încercat confiscarea ei și a originalului grec care circula în Corfu. Theotokis a fost la fel de critic și la adresa teologiei uniaterne, fiind împotriva recunoașterii hirotonirii uniaterne. Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe din Rusia avea o atitudine tolerantă față de relațiile cu greco-catolicii, fapt interpretat de ierarhul grec prin prisma politicii de expansiune pe care Rusia o desfășura în Ucraina, unde încerca să convertească cât mai mulți preoți greco-catolici.

Theotokis a avut chiar unele conflicte cu arhiepiscopul armean Iosif Argutinskij-Dolgonuki (1743-1801) pentru acțiunile de convertire la Ortodoxie a armenilor. Și față de protestantism a avut o atitudine intransigentă. În timpul șederii sale în Germania a întărit credința ortodoxă printr-o serie de cuvântări ținute în biserica ortodoxă din Leipzig frecventată de greci, slavi și chiar de armeni. Aici a fost în contact și cu teologii protestanți cu care a discutat divergențele dintre teologiile celor două confesiuni. De altfel, Theotokis a alcătuit o lucrare în care susține, conform tradiției ortodoxe, rolul sfinților ca mijlocitori în actul mântuirii și cinstirea lor¹⁴.

Theotokis vedea Rusia ca fiind puterea politică capabilă să organizeze o *federație ortodoxă* care să cuprindă toate popoarele din Balcani. Țarina Ecaterina a II-a vedea credința ortodoxă ca fiind un important element de unitate al acestor popoare. Theotokis avea chiar o viziune *ecumenică* pentru stabilirea unei coexistențe pașnice între diferitele națiuni pe baza unor principii religioase. Deși exigent în ceea ce privește mărturisirea credinței ortodoxe, a arătat toleranță față de răscolnici care, după părerea sa, aveau o credință ortodoxă și cărțile liturgice canonice. Se cunoaște atitudinea sa față de locuitorii satului Znamenka pentru care a intervenit la prințul G. Potemkin ca aceștia să-și ridice o capelă și să aibă un preot care să slujească după vechiul tipikon. El a lansat și o scrisoare enciclică (1780), în care îi apăra pe răscolnici socotindu-i în mare parte ortodocși. Theotokis a pus accentul în primul rând pe unitatea dogmatică. Dacă diferențele pot fi culturale sau lingvistice, ele nu pot fi însă niciodată dogmatice¹⁵. Ecaterina a II-a oferise printr-un ucuz din 1762 toleranță grupurilor religioase rusești. Revenirea la Ortodoxie a celor din Znamenka constituia un prim succes al acestei politici, dar și un merit al lui Theotokis. Cu toate acestea era criticat dur de Sfântul Sinod rus. În răspunsul său, ca apărare, a amintit de necesitatea unui ecumenism ortodox. Cu timpul metoda lui Theotokis a fost acceptată, iar în 1800 a fost chiar aprobată de împăratul Pavel ca model al dialogului cu celelalte confesiuni și denominațiuni religioase.

Theotokis a intrat în legătură și cu sectele creștine care refuzau instituțiile bisericești – molocanii¹⁶ (cei care posteau cu produse lactate) și duhoborții¹⁷ (adversari ai Sfântului Duh) care propovăduiau pacifismul absolut. Aceste secte erau percepute ca adversare ale autorității imperiale. În gândirea lor teologică respingeau Sfintele Taine, cultul, tradițiile bisericești,

¹⁴ Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, pp. 872- 873.

¹⁵ Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 875.

¹⁶ Vezi W.B. Moore, *Molokan Oral Tradition: Legendes and Memorates of an Ethnic Sect*, Berkeley CA, 1973.

¹⁷ Vezi J.D. Buhr, *The Origin of the Doukhobor Faith. A Contribution to Doukhobor and Mennonite History in Russian and Canada*, Clearbrook BC, 1963.

Sfânta Scriptură și scrierile Sfinților Părinți, sinoadele, crucea și sfintele icoane. Își fundamentau credința pe propria lor conștiință și personalitate. Theotokis a dat instrucțiuni clerului ortodox despre felul în care trebuie să-i trateze, avertizând și Sfântul Sinod despre pericolul pe care-l reprezentau. Sinodul a reacționat sugerând deportarea acestora, mulți dintre duhoborți ajungând după 1799 în Finlanda.

Prin acțiunile sale Theotokis a dovedit că stăpânește o teologie ortodoxă solidă și diversă. Cultura sa se fundamenta pe o lectură asiduă a Sfinților Părinți greci (spre deosebire de Vulgaris nu a acordat o importanță mare Părinților Latini). Prin editarea lucrării lui Isaac Sirul o încercat să vină în sprijinul nevoile duhovnicești ale monahilor. Pentru Theotokis, monahismul reprezenta totala devoțiune față de Dumnezeu, ascultarea, rugăciunea lăuntrică și pregătirea pentru moarte, dar și pentru viața veșnică. Opera teologică a lui Theotokis în care teologia Sfinților Părinți este foarte prezentă, a contribuit la renașterea literaturii patristice, fenomen pe care îl cunoaște lumea ortodoxă greacă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

La Iași, Theotokis l-a cunoscut pe Paisie Velicikovski (1722-1794)¹⁸, reorganizatorul isihasmului și monahismului în Țările Române și în Rusia, care era implicat într-un amplu proiect de strângere a manuscriselor patristice referitoare la tradiția ascetică. Opera ascetică a Sfântului Isaac Sirul a fost tradusă în slavonă și tipărită prin anii 1770-1771, fiind folosită ediția greacă a lui Theotokis.

Munca depusă de Theotokis a fost semnificativă și în domeniul exegezei biblice. Pentru teologul grec, textul Sfintei Scripturi nu era un produs al hazardului, el trebuind abordat cu mare seriozitate cu ajutorul unui ghid și al harului divin. Pentru a explica textele biblice folosește metodele: istorico-gramaticală, alegorică, anagogică și morală. Sfânta Scriptură este revelată și fără greșală. În explicarea acesteia a căutat să se apropie tot mai mult de sensul scripturistic. El evită căutările excesive și interpretările fanteziste și dovedește prudență, moderație și raționalitate. Combate exegeza neavizată făcută de unii contemporani precum Theodoret de Ianina (1740-1823), călugăr athonit la Mănăstirea Esfigmenu care a tipărit în 1800 o exegeză la Apocalipsă, interzisă pentru numeroasele erori de doctrină și interpretare¹⁹. În materie de exegeză, dar și de doctrină creștină, Theotokis a dat multe răspunsuri teologice solicitărilor lui Neofit Kavsokalivitul și Elefterios Mihail. Theotokis a făcut o apologie a credinței creștine în fața tendințelor anticreștine din „secolul lui minilor”. Pentru aceasta a tradus lucrarea antivolteriană a lui G.-J. Clemence și a criticat metoda frauduloasă și subversivă a interpretării lecturilor sfinte.

Marele teolog grec este cunoscut și ca un foarte bun predicator care în cuvântările sale a dovedit o profundă cunoaștere a tradiției ortodoxe și a Sfinților Părinți. Folosește în predicile sale multe dintre cunoștințele sale de fizică și matematică. Prin predicile sale a urmărit mântuirea credincioșilor și conducerea lor către Împărăția cerurilor, care este întoarcerea la starea umană cea dintâi făcută posibilă prin întruparea, patimile și învierea Mântuitorului Hristos. Pentru omul căzut, medicamentele (φάρμακα) cele mai eficiente sunt Scrierile Sfinte. Colecția sa de omilii a răspuns și unor nevoi pastorale presante²⁰. În predicile sale nu a făcut doar exegeza textelor scripturistice, ci a abordat problemele și păcatele societății contemporane lui, a neputințelor propriilor credincioși, a necesității pocăinței și iubirii, virtuțile creștine indispensabile mântuirii. Omiliile lui Theotokis au cunoscut un adevărat succes în domeniul pastoraliei ortodoxe din secolele XIX și XX, și nu doar în mediul grecesc, deoarece ele au fost traduse în limbile rusă, sârbă, română, bulgară și turcă. Unele dintre

¹⁸ Ilarion V. Felea, *Paisie și paisianismul*, în colecția Cărțile Vieții, Cluj, 1940; Serghie Cetfericov, *Paisie, starețul mănăstirii Neamțu din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. de Nicodim Munteanu, Neamț, 1933.

¹⁹ Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 881.

²⁰ Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 887.

aceste omilii au fost introduse în programa școlară și în cărțile elevilor greci datorită caracterului pedagogic și stilului particular adoptat în expunere. În predicile sale a abordat subiecte teologice variate: dogmatice, exegetice și morale și a expus teme legate de viața parohială, de construirea de biserici și așezarea în ele a unui cler instruit. El a lucrat și pentru păstrarea unei Ortodoxii curate, ferite de schismă, erezie și de superstiții. Glasul său s-a ridicat și împotriva preoților *nomazi*, lipsiți de zelul pastoral, care reprezentau în gândirea sa un real pericol pentru stabilitatea și unitatea religioasă a Bisericii în general.

BIBLIOGRAPHY

- Buhr, J. D., *The Origin of the Doukhor Faith. A Contribution to Doukhor and Mennonite History in Russian and Canada*, Clearbrook BC, 1963.
- Cetfericov, Serghie, *Paisie, starețul mănăstirii Neamțu din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. de Nicodim Munteanu, Neamț, 1933.
- Dimaras, C. Th., *Istoria literaturii neogrecești*, trad. Mihai Vasiliu, Edit. pentru Literatură Universală, București, 1968.
- Dimaras, C. Th., *Alexandre Mavrocordato, Machiavelli et La Rochefoucauld*, în „La Greece au temps des Lumieres”, Geneva, 1969.
- Felea, V. Ilarion, *Paisie și paisianismul*, în colecția Cărțile Vieții, Cluj, 1940.
- Katsimbalis, G. K., *Bibliographie de C. Théotokis*, Athènes, 1942.
- Kitromilides, M. Pashalis, *Iluminismul neoelen*, trad. Olga Cicanci, Edit. Omonia, București, 2005.
- Makrides, Vasilios, *Nicephore Theotokes*, în „La Theologie byzantine et sa tradition”, vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 845-846.
- Moore, W. B., *Molokan Oral Tradition: Legendes and Memorates of an Ethnic Sect*, Berkeley CA, 1973.
- Stiernon, Daniel, *Eugene Boulgaris*, în „La Theologie byzantine et sa tradition”, vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 721-837.
- Todorov, N., *Sur quelques aspects du passage du feodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman*, în „Revue des etudes Sud-Est europeennes”, (1963), pp. 103-136.